

6.0 અધ્યાપનનાં સ્તરો (Levels of Teaching)

ડૉ. જગદીશમાઈઆર મહિદા

અધ્યાપન એ અધ્યેતા અને અધ્યાપકને જોડતી કરી છે. જીવનનો નવો મોડ આપનારી છે. અધ્યાપનના પ્રભાવે વ્યક્તિનું વ્યક્તિત્વ ખીલે છે. અધ્યયનની સીધી અસર અધ્યાપન પર થાય છે. આમ અધ્યયન અને અધ્યાપન બંને એકબીજાના પૂરક છે. શિક્ષણનો હેતુ વિદ્યાર્થીઓના સર્વાંગી વિકાસનો છે. જેમાં જ્ઞાનાત્મક, ભાવાત્મક અને કિયાત્મક પાસાંઓનો વિચાર કરવામાં આવે છે. વર્ગખંડમાં રજૂ કરવામાં આવતી માહિતી શરૂઆતમાં માહિતીના સ્તરે હોય છે. ત્યારબાદ જ વિદ્યાર્થી આ વિષયવસ્તુને તાર્કિક રીતે વિચાર કરવા માટે પ્રેરિત કરે છે. આ માટે અધ્યયન પ્રક્રિયાનું ત્રણ સ્તરોમાં વિભાજિત કરવામાં આવે છે.

અધ્યાપનની ત્રણ કક્ષાઓ છે. (૧) સ્મૃતિ સ્તર (૨) બોધ/ સમજ સ્તર (૩) ચિંતનાત્મક સ્તર

અધ્યાપન પ્રક્રિયામાં આ ત્રણો સ્તરની આવશ્યકતા રહેલી છે.

- ⇒ સ્મૃતિ કક્ષાના અધ્યાપનમાં અધ્યેતાની સ્મૃતિ પર ભાર મૂકવામાં આવે છે. અધ્યાપન દ્વારા આ સ્મૃતિને જાગૃત કરવામાં આવે છે. અધ્યાપન દ્વારા શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓને કંઈક નવું શીખવવા માટે પ્રયત્ન કરે છે.
- ⇒ અહીં બાળક શીખે તે પૂરતું નથી પરંતુ શીખેલી બાબતોને યાદ રાખે, જરૂર પડે ત્યારે તેનો ઉપયોગ કરે તે પણ જરૂરી છે. અહીં યાદ રાખવાનું કામ સ્મૃતિનું છે. જ્યારે ભૂલી જવાનું કામ વિસ્મૃતિનું છે.
- ⇒ સ્મૃતિ એટલે યાદ રાખવું, શું યાદ રાખવું? જે શીખ્યા હોય તે. આ સ્મૃતિની પહેલી અવસ્થા.
- ⇒ બીજી અવસ્થા એ છે કે જે શીખ્યા છીએ તેને મનઃસ્તર પર સુરક્ષિત રાખવું. / ધારણ કરવું.
- ⇒ ત્રીજી અવસ્થા એ છે કે આવશ્યકતા ઊભી થતાં જ તેને ઓળખી બતાવવું અને ચોથી અવસ્થા એટલે પુનઃસ્મરણ.
- ⇒ સ્મૃતિ કક્ષાના અધ્યાપનમાં પુનઃસ્મરણ અનેગોખણપણી ઉપર વધારે મૂકવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીઓ માહિતી કંઠસ્થ કરે તેવી અધ્યયન પરિસ્થિતિઓનું નિર્માણ કરવામાં આવે છે. માહિતી કંઠસ્થ કરવામાં સંકુલ માનસિક પક્ષિયા કરવાની જરૂર પડતી નથી. દરેક વિષયમાં પ્રારંભિક માહિતી તો સ્મૃતિ કક્ષાએ જ આપવી પડે છે. તેના આધારે જ વિદ્યાર્થીઓ વિચારતા કરતા અને ઉચ્ચ કક્ષાની માનસિક પ્રક્રિયાઓ કરતા હોય છે.
- ⇒ સ્મૃતિ કક્ષાનું અધ્યાપન વિદ્યાર્થીઓને હકીકતો, તથ્યો કે માહિતીનું જ્ઞાન આપી શકે છે. પરંતુ તેની સમજ વિકાસ કરવામાં નિષ્ફળ રહે છે, તેમ છતાં વિદ્યાર્થીઓને સ્મૃતિ કક્ષાનું જ્ઞાન આપવું ખૂબ જ જરૂરી છે.
- ⇒ સ્મૃતિ કક્ષાના અધ્યાપનને આધારે જ તેના પઢીના સ્તરનું અધ્યાપન સરળતાથી કરી શકાય છે. ગોખેલી બાબતોને ફરીથી ચોક્કસ સમયે યાદ કરવામાં ન આવે તો ભૂલાઈ જવાય છે. આ કક્ષાએ વિદ્યાર્થીને વિચાર કરવાની કે તર્ક કરવાની કોઈ જ તક મળતી નથી. તેથી વારંવાર અથવા લાંબા સમય સુધી આવું અધ્યાપન કરવામાં આવે તો

વિદ્યાર્�ીને કંટાળો આવે છે અને નિર્જિય બની જાય છે. આમ અધ્યયન પ્રક્રિયા યંત્રવત બની જાય છે. આ દરેક બાબતને ધ્યાનમાં રાખીને હર્બટનું સ્મૃતિ કક્ષાનું અધ્યાપન માટેનું એક પ્રતિમાન વિકસાવ્યું છે

❖ હર્બટનું સ્મૃતિ કક્ષાના અધ્યાપનનું પ્રતિમાન:

- ➡ ઉદ્દેશ: વિદ્યાર્થીઓમાં નીચેની ક્ષમતાઓ વિકસાવવી
- ⇒ માનસિક પાસાંઓની તાલીમ
- ⇒ માહિતી કે તથ્યોનું જ્ઞાન પૂરુષ પાડવું
- ⇒ શીખેલી માહિતી કે તથ્યોને યાદ કરવા
- ⇒ શીખેલી માહિતી કે તથ્યોનું પુનઃસ્મરણ અને પુનઃપ્રાપ્તિ
- ➡ સંરચના: સ્મૃતિ કક્ષાની અધ્યાપન પદ્ધતિને નીચેના પાંચ સોપાનોમાં વહેંચવામાં આવેલ છે. જેને હર્બટની પંચપદી તરીકે કહેવામાં આવે છે.

- ⇒ પૂર્વ તૈયારી અને ઉદ્દેશોનું નિવેદન
- ⇒ પસ્તુતિ/ રજૂઆત
- ⇒ તુલના અને અનુબંધ
- ⇒ નિર્ઝર્ધ અને સામાન્યીકરણ
- ⇒ પ્રયોગ અને ઉપયોજન

❖ સામાજિક તંત્ર

- ⇒ શિક્ષક વર્ગમાં વધુ સક્રિય અને પ્રબળ હોય છે.
- ⇒ તે વિદ્યાર્થીઓને પાઠ્યસામગ્રી રજૂ કરે, તેમની કિયાઓને નિયંત્રિત કરે અને પ્રેરણા આપે છે.
- ⇒ વિદ્યાર્થીઓનું સ્થાન ગૌણ રહે છે.
- ⇒ વિદ્યાર્થીઓ ચૂપચાપ શિક્ષકને આદર્શ માને છે.

❖ સહાયક / મૂલ્યાંકન પ્રાણાલી:

- ⇒ મૂલ્યાંકન લેખિત અને લેખિત બંનું પ્રકારનું છે.
- ⇒ પરીક્ષામાં ગખણપદ્ધી ક્ષમતા પર ભાર મૂકવામાં આવે છે.
- ⇒ અનાત્મલક્ષી પરીક્ષાણમાં સ્મૃતિ અને પ્રત્યભિક્ષા પર મહત્વ અપાય છે.

❖ બોધ કે સમજ કક્ષાનું અધ્યાપન

- ⇒ અધ્યાપનનો પ્રત્યક્ષ સંબંધ અધ્યયન સાથે હોય છે. અધ્યાપક અધ્યયનને ફળદાયી બનાવવા વિવિધ કક્ષાનું અધ્યાપન કરે છે.

- ⇒ સમજનું અધ્યાપન એ માનસિક પ્રક્રિયાની દાખિએ બીજા સ્તરનું અધ્યાપન છે. વિદ્યાર્થીની સમજ વિકસાવવા માટે એ જરૂરી છે. કે તેને પહેલાં સ્મૃતિ સ્તરનું શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું હોય.
- ⇒ સમજના સ્તરે વિદ્યાર્થીઓ જાતેજ તેમની પાસે રહેલી જુદી જુદી માહિતીઓમાં રહેલી સાખ્યતા શોધી કાઢે છે. તેમની વચ્ચે શું તફાવત છે તે પણ શોધી કાઢે છે અને તે હકીકતો ને આધારે સામાન્યીકરણ કરે છે. અને સંકલ્પનાઓ સ્પષ્ટ કરે છે. આ રીતે તેમની સૂઝનો વિકાસ થાય છે. આ માટે મોરિસે સમજના સ્તરના અધ્યાપન માટેનું એક પ્રતિમાન આપેલ છે.

 ઉદ્દેશ: વિષયવસ્તુ પર પૂર્ણ પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત કરવું. શિક્ષણ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા તથ્યોના અસ્તિત્વ પર જ નહીં, પણ વિષયવસ્તુના પ્રભુત્વ પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. આ તબક્કે વિદ્યાર્થીઓના વ્યક્તિત્વના વિકાસને પણ ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે.

 સંરચના: મોરિસેને સમજણ સ્તરની શિક્ષણ પ્રણાલીને પાંચ પગલામાં વહેંચી છે:

1. પૂર્વજ્ઞાની ચકાસણી : પૂર્વજ્ઞાનને ચકાસવા માટે પ્રશ્નો પૂછવામાં આવે છે. તેને પૂર્વ વર્તન પણ કહેવામાં આવે છે. શિક્ષક વિષયવસ્તુનું વિશ્લેષણ કરે છે અને વ્યવસ્થિત રીતે તેના ઘટકોને તાર્કિ રીતે ક્રમમાં ગોટવે છે.
2. પ્રસ્તુતિ : આ પગલાંમાં નીચેની ત્રણ પ્રવૃત્તિઓ સામેલ છે. શિક્ષકે નવા વિષયવસ્તુને નાના નાના એકમોમાં વિભાજિત કરી રજૂ કરવા પડશે. શિક્ષકે વિદ્યાર્થીઓની સમસ્યાઓનું નિદાન પણ કરવું પડશે અને નક્કી પણ કરવું પડશે કે વિષયવસ્તુને કેટલીવાર પુનરાવર્તિત કરવું પડશે.
3. પરિપાક:પરિપાકનો મુખ્ય હેતુ વિષયવસ્તુના ઊંડાણ પૂર્વકના અભ્યાસ પર ભાર મૂકે છે.પરિપાકના સમયે વિદ્યાર્થીઓની વ્યક્તિગત કિયાઓ પર ભાર મૂકવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીઓને પુસ્તકાલય કે પ્રયોગશાળામાં વધુ સમય આપવામાં આવે છે.આ ઉપરાંત સ્વાધ્યાય કાર્ય આપવામાં આવે છે . આ સમયે શિક્ષકનું કાર્ય માત્ર માર્ગદર્શન આપવાનું અને નિરીક્ષણ કરવાનું છે. આનો મુખ્ય આશય વિદ્યાર્થીઓ વિષયવસ્તુ પર પ્રભુત્વ મેળવે તે છે.આ માટે શિક્ષકે તેમના વિષયવસ્તુની ચકાસણી કરવી જોઈએ અને નિષ્ણળ વિદ્યાર્થીઓને ફરીથી તક આપવી જોઈએ.
4. વ્યવસ્થા : વિદ્યાર્થી જ્યારે વિષયવસ્તુની પરીક્ષામાં સફળ નીવડે છે ત્યારે તે પરિપાકનો તબક્કો પૂર્ણ કરે છે. ત્યારબાદ વિદ્યાર્થી પોતાની રીતે પોતાની ભાષામાં લેખિત વિષયવસ્તુ રજૂ કરી શકે છે. અહીં એ પણ ચકાસણી કરવી જરૂરી છે કે વિદ્યાર્થી અગાઉ જે કાંઈ શીખ્યો છે તે એકમોનું કોઈની પણ સહાયતા વિના લખી શકે છે? પુનઃસ્મરણ કરી શકે છે?
5. વર્ણન કે પઠન : આ તબક્કે વિદ્યાર્થી મૌખિક સ્વરૂપે લખાણ રજૂ કરે છે. સારાંશ રજૂ કરે છે. આ વર્ણન એ લેખિત કે મૌખિક પણ કરી શકે છે.

 સામાજિક તંત્ર:

- ⇒ સામાજિક તંત્રમાં શિક્ષક વર્તનનો નિયંત્રક છે. શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી એ બંને સક્રિય છે.

- ⇒ વિદ્યાર્થી તેમના વિચારો વ્યક્ત કરી શકે છે. આ તંત્રમાં બાધ્ય અને આંતરિક બંને હેતુઓ ઉપયોગી છે.
- ⇒ સમજ વ્યવસ્થાના પ્રથમ બે પગલામાં શિક્ષક અને છેલ્લા ત્રણ પગલામાં વિદ્યાર્થી અને શિક્ષક બંને વધુ સક્રિય બને છે.